

АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Миржамолов Шухратжон Шавкат угли
Тошкент Давлат Юридик Университети докторанти

Аннотация: ушбу ишда акциядорлик жамиятларининг тарихи, уларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиш босқичлари таҳлил қилинган. Акциядорлик шаклидаги ташилотлар илк бор Фарбий Европада, айниқса, XVII асрдаги иқтисодий ва геосиёсий ўзгаришлар таъсирида вужудга келгани таъкидланган. Ишда акциядорлик жамиятлари пайдо бўлишига туртки бўлган асосий омиллар – капитални марказлаштириш зарурати, инвестиция хавфини тақсимлаш ва катта тижорат лойиҳаларини молиялаштириш эҳтиёжлари каби жиҳатлар ёритилган. Шунингдек, муаллиф акциядорлик жамиятларининг ривожланиш жараёнидаги ҳуқуқий асослар ва корпоратив бошқарув тизимининг тарихи ҳамда Ўзбекистонда бу шаклнинг шаклланишида амалга оширилган ислохотларни таҳлил қилган. Ишда тақдим этилган хулосалар ва таҳлилар акциядорлик жамиятларининг иқтисодий тизимдаги ролини чуқур англашга хизмат қилади.

Калит сўзлар: акциядорлик жамиятлари, акция ва капитал, улуш, корпоратив бошқарув, компаниялар.

Бозор иқтисодиётининг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида турли мулкчилик шакллари, хусусан, акциядорлик жамиятлари муҳим ўрин эгаллайди. Акциядорлик жамияти – бу жамғарилган капитали акцияларга бўлинган, акциядорларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган, мустақил юридик шахс мақомига эга тижорат ташкилоти ҳисобланади. Ушбу

тузилманинг вужудга келиши ва ривожланиши жаҳон иқтисодий тарихидаги муҳим босқичлардан бири бўлиб, унда мулкдорлар ва бошқарув органлари ўртасидаги муносабатлар, инвестицияларни жалб этиш механизмлари ва жамият манфаатларини муҳофаза қилиш масалалари ўз ифодасини топган.

Акциядорлик жамиятлари тарихан илк бор Ғарб Европада, айниқса, XVI–XVII асрларда савдо-денгиз компаниялари кўринишида шаклланган. Уларнинг пайдо бўлиши замонавий бизнес муносабатларининг, айниқса, корпоратив бошқарув тизимининг ҳуқуқий ва иқтисодий пойдеворини яратди. Айни пайтда, акциядорлик жамиятлари нафақат иқтисодий фаолиятни самарали ташкил этиш воситаси сифатида, балки кенг кўламли инвестиция лойиҳаларини амалга оширишда ҳам муҳим омил ҳисобланади.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш билан бирга акциядорлик жамиятлари ҳуқуқий мақоми, уларнинг фаолиятини тартибга солувчи нормалар ва назорат механизмлари борасида кенг қамровли ислохотлар амалга оширилди. Ушбу мақолада акциядорлик жамиятларининг тарихи, уларнинг иқтисодий-ҳуқуқий асослари ва миллий қонунчиликдаги хусусиятлари таҳлил қилинади.

Акциядорлик жамиятлари ташкил-ҳуқуқий шаклидаги юридик шахслар ҳуқуқий муносабатларнинг алоҳида мустақил субъекти сифатида шакллангунига қадар бир қатор тарихий даврларда ривожланиб борган.

Акциядорлик жамиятларининг пайдо бўлиши ва ривожланиш тарихини ўрганишда уларнинг қандай омиллар таъсирида ва кимлар томонидан таъсис этилганлиги, пайдо бўлиш вақтидаги асосий функция ва

вазифалари нималардан иборат бўлганлиги, уларнинг давлатлар иқтисодиётини ривожланишидаги ўрнига алоҳида аҳамият бериш лозим.

Зеро, мазкур ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги юридик шахсларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига иқтисодий-сиёсий омиллар сабаб бўлган бўлиб, уларнинг етакчи ва йирик иқтисодий тармоқлар бўйича кенг тарқалиши мамлакатда йирик бизнес ривожланиб бораётгани, фуқароларда корпоратив билим ва кўникмалар ортиб бораётганлигидан далолатдир.

Ҳозирги акциядорлик жамиятларининг дастлабки шаклидаги компаниялар қадимги Рим республикасида пайдо бўлган. Г.Л. Рубенко¹га кўра қадимги Рим республикасида ҳозирги юридик шахсларга хос бўлган белгиларга эга ташкилотлар мавжуд бўлган бўлишига қарамасдан “рим ҳуқуқи”да юридик шахс тушунчаси мавҳум бўлган. Ўша пайтлардаги мавжуд шу турдаги ташкилотларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири, уларда ташкилот ва унинг иштирокчиларининг жавобгарлиги бир-биридан ажратилганлигидадир.

В.В. Долинская мазкур фикрни қўллаб-қувватлаб компанияларнинг пайдо бўлишидаги дастлабки ҳаракатлар қадимги Рим республикаси даврида амалга оширилганлигини ва компанияларнинг илк кўринишлари – “Collegia appariorum” ва “Collegia publicanorum”лар (юридик шахсларнинг дастлабки шакллариининг номланиши) пайдо бўлганлигини таъкидлайди. Мазкур турдаги компаниялар республикадаги ҳокимиятга тегишли бир қанча

¹ Г.Л. Рубенко. Акционерное право. Учебное пособие. – М.: Статут, 2012. – с8.

функциялар (солиқлар ва бошқа йиғимларни йиғиш, йўл қурилиши ва бошқ.)ни бажариб келишган².

Ҳозирги пайтдаги мавжуд акциядорлик жамиятларига ҳос бўлган белгиларга эга компаниялар ўрта асрларда Европада кемаларни қуриш ва фойдаланиш учун денгиз ширкатлари шаклларида пайдо бўладилар. Мазкур турдаги сув кемаларига бир неча шахслар пай (улуш)лар – яъни акциялар асосида эгалик қилишган. Кейинчалик акциядорлик жамиятлари Италияда – банклар, Голландия ва Англияда саноат революцияси юз бериши муносабати билан – Ост-Индия компанияси³ ҳамда унинг негизида алоҳида савдо флотлари⁴нинг вужудга келиши билан, Францияда бошқа давлатларда ҳам бўлгани сингари асосан забт этилган колониялар мулкларини ўзлаштириш мақсадида⁵ ташкил этилган.

Баъзи тадқиқотчи олимлар акциядорлик жамиятларига ҳос бўлган юридик шахслар анча олдин XI-XII асрларда пайдо бўлганликларини ва уларнинг орасида ҳозирга қадар фаолият юритиб келаётган компаниялар ҳам борлигини таъкидлайдилар⁶.

² Долинская В.В. Акционерное право. - М.:Юридическая литература, 1997. -27.

³ Голландия Ост-Индия компаниясининг капитали 6,4 млн. флорин (Голландия (Нидерландия) пул бирлиги)ни, Англияда ташкил этилган Ост-Индия компаниясининг капитали 1 млн. фунт (Буюк Британия (Англия) пул бирлиги)ни ташкил этган. “Акция” тушунчасининг пайдо бўлиши Англия ва Голландияда айнан Ост-Индия компанияларининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Голландия Ост-Индия компаниясининг ҳар бир акцияси қиймати 500 флорин, Англия Ост-Индия компаниясининг акциялари 50-100 фунтга баҳоланган. Мазкур компанияларнинг пайдо бўлиши билан, акциядорлик жамиятларидаги акцияларнинг эгалари томонидан уларни (акциялар) эркин тасарруф этиш тамойили ҳам вужудга келган. Акциядорлик жамиятларининг дастлабки бошқарув органлари ҳам пайдо бўла бошлаган. Г.Л. Рубенко. Акционерное право. Учебное пособие. – М.: Статут, 2012. – стр. 9-10.

⁴ Crouzet F. The Second Hundred Years War Some Reflections // French History. – 1996. – Vol. 10, I. 4. – P. 432-450. – DOI: 10.1093/fh/10.4.432.

⁵ Сапунцов А.Л. - Инициативы по приватизации колониальной деятельности в рамках Французской Ост-Индской компании, 1664-1769 // Genesis:исторические исследования. – 2020. – № 12. – С. 150 - 160.

⁶ Солиқ тўловчининг журнали. - Тошкент, 2006. -№2. – Б. 76.

Бироқ, фикримизча, айнан фақатгина акциядорлик жамиятларига хос бўлган акция (пай)лар, улушларга бўлинган ҳолда компанияларни ташкил этиш, юқорида таъкидлаб ўтилганидек бир нечта шахслар томонидан йирик лойиҳалар устида бирлашиш ва бу борадаги амалга ошириладиган фаолиятларида вужудга келиши мумкин бўлган таваккалчиликлар даражасини қисқартиш мақсадида ташкил этилади. Акциядорлик жамиятларидаги ҳиссадорлар (акциядорлар)нинг ўз улушларига (пайларига) эга бўлиши ва жамият ҳамда таъсисчилар жавобгарлигининг бир-биридан ажратилганлиги акциядорлик жамиятларига мос бўлган белгилардандир.

Профессор С.С. Гулямов акциядорлик жамиятлари ташкилий-ҳуқуқий шаклига мос келувчи компаниялар таҳминан XIX аср ўрталарида юзага келганлигини, уларнинг дастлабки шакллари XVI-XVII асрларда халқаро денгиз савдоси ҳамда Буюк географик кашфиётлар даврида мустамлака компаниялар бўлганлигини таъкидлайди⁷. Профессор томонидан мазкур тўхтамга келинишига сабаб, бошқа бир қатор изланувчи ва олимлар томонидан таъкидланган фикр ва мулоҳазалардан келиб чиқиб, дунё сиёсий-иқтисодий тарихида XVI-XVII асрларда рўй берган Буюк географик кашфиётлардир.

О.С.Тошев Ўзбекистон ҳудудида дастлабки “акциядорлик жамияти” тушунчасини “Мулкчилик тўғрисида”ги қонун билан боғлайди⁸.

Лекин Ж.Юлдашев⁹ О.С.Тошев ўтган асрнинг бошларида вужудга келган ширкатларнинг айримларида, яъни асосан темир йўл ва пахта тозалаш

⁷ Гулямов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. Дарслик. -Тошкент: ТДЮИ, 2002. -48 б.

⁸ Акциядорлаштириш: такомил муаммолари // Хаёт ва қонун. -Тошкент, 2002. -№3-4. -Б. 48.

саноатида, шунингдек банкларда (масалан, Осиё-рус банки) акциядорлик жамиятларига хос бўлган белгилар мавжуд бўлганлигига¹⁰ эътибор қаратмаганлигини таъкидлайди.

Корпорацияларнинг Ўзбекистон ҳудудида вужудга келишини ўрганган Ҳ.Р.Раҳмонқулов ва С.С.Гулямовлар мамлакатимиз ҳудудида корпорацияларнинг куртаклари қадимий даврлардан бошлаб вужудга келганлиги, мазкур корпорацияларнинг Европа давлатлари ҳудудларида ташкил топган корпорациялардан фарқли жиҳати, улар низомлар асосида эмас, балки шариат ва одат қоидалари асосида фаолият олиб борганликлари, ҳозирги давр белгиларига анча яқин бўлган замонавий корпорациялар XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиёнинг Россия империяси томонидан босиб олинганidan кейин пайдо бўлганлиги ва улардаги корпоратив муносабатлар подшо томонидан тасдиқланадиган ва тадбиркорлар ҳуқуқларини чеклашга йўналтирилган низомлар асосида фаолият кўрсатиб келганлиги ҳақида ёзадилар¹¹.

Олимларнинг мазкур фикрига қўшилган ҳолда, корпорацияларнинг фақат замонавий шакллари Ўрта Осиё чор Россияси томонидан босиб олингандан сўнг, мустамлака ҳудудларни ўзлаштириш мақсадида ташкил этила бошланганлигини, бироқ илк компаниялар мамлакатимиз ҳудудида савдо-сотиқ алоқаларини ривожлантириш мақсадида қадимги даврлардан мавжуд бўлганлигини таъкидлаш лозим.

⁹ Ж.И. Юлдашев, ТДЮИ. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юридик фанлари номзоди даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.: 2008. УДК 347.725 (575.1)

¹⁰ Зокиров И.Б. Становление и развитие Советского гражданского права в БНСР и ХНСР. – Ташкент: Фан, 1988. -95 с.

¹¹ Раҳмонқулов Ҳ.Р., Гулямов С.С. Корпоратив ҳуқуқ. – Тошкент: ТДЮИ, 2007. -55-56 б.

Ж.И. Юлдашев чор Россияси мустамлака даврида Марказий Осиё худудида саноат корхоналарини куриш ва уларни капиталлаштиришдан манфаатдор бўлмай, бу худудни фақат хом-ашё базасига айлантиришни мақсад қилганлиги ҳақида ёзади¹².

Шундай қилиб, акциядорлик жамиятларининг пайдо бўлиши иқтисодиёт ва корпоратив ҳуқуқнинг ривожланишида муҳим ўрин тутди. Дунёда дастлабки акциядорлик жамиятлари ташкилий-ҳуқуқий шаклидаги юридик шахслар – хўжалик юритувчи субъектлар (компаниялар) пайдо бўлишига тарихдаги муҳим сиёсий-иқтисодий воқеа – буюк географик кашфиётлар сабаб бўлган бўлса, Ўзбекистон Республикаси худудида акциядорлик жамиятлари совет тузуми даврида йирик пахта ва қишлоқ хўжалигининг бошқа соҳалари, шунингдек, саноат корхоналарини ташкил этилиши билан вужудга келганлигини кўришимиз мумкин.

У ёки бу давлатда акциядорлик жамиятларининг пайдо бўлиши, мазкур давлат иқтисодиётининг яна бир юқори – янги босқичга кўтарилганлигидан, ташкил этилаётган компанияларда корпоратив бошқарув сингари ривожланган давлатларга хос бўлган тушунчалар кириб келишини, эндиликда, инсон ва капитални бирлаштириб жамиятлар ташкил этиш ва тадбиркорлик фаолияти билан кенг шуғулланиш имконияти ва кўникмалари пайдо бўлаётганлигидан далолатдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

¹² Ж.И. Юлдашев, ТДЮИ. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юридик фанлари номзоди даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.: 2008. УДК 347.725 (575.1)

1. X.P. Рахмонкулов, С.С. Гулямов. Корпоратив ҳуқуқ. Ҳуқуқшунослик олий ўқув юртлари учун дарслик. – Т.: ТДЮИ, 2007. 60-б.
2. Ж.И. Юлдашев, ТДЮИ. Акциядорлик жамиятлари – фуқаролик ҳуқуқининг субъекти сифатида. Юридик фанлари номзоди даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.: 2008. УДК 347.725 (575.1) 28-б.
3. Г.Л. Рубенко. Акционерное право. Учебное пособие. – М.: Статут, 2012.
4. Долинская В.В. Акционерное право. - М.:Юридическая литература, 1997.
5. Crouzet F. The Second Hundred Years War Some Reflections // French History. – 1996. – Vol. 10, I. 4. – P. 432-450. – DOI: 10.1093/fh/10.4.432
6. Сапунцов А.Л. - Инициативы по приватизации колониальной деятельности в рамках Французской Ост-Индской компании, 1664-1769 // Genesis:исторические исследования. – 2020. – № 12. – С. 150 - 160.
7. Солиқ тўловчининг журнали. - Тошкент, 2006. -№2.
8. Гулямов С.С. Халқаро савдо ҳуқуқи. Дарслик. -Тошкент: ТДЮИ, 2002.
9. Акциядорлаштириш: такомил муаммолари // Хаёт ва қонун. - Тошкент, 2002. -№3-4.
10. Зокиров И.Б. Становление и развитие Советского гражданского права в БНСР и ХНСР. – Ташкент: Фан, 1988.